

Consumptiedrang, milieudestructie en individuele verantwoordelijkheid

*Een zoektocht naar inzichten en oplossingen voor de ecologische
consumptiecrisis vanuit Hannah Arendts gedachtegoed*

Jasmijn Verbeek

Studentnummer 1028472

jasmijnverbeek@hotmail.com

Bachelorproject Politieke Filosofie

Dr. M.A. de Geus

15 juni 2013

Universiteit Leiden

Faculteit Sociale Wetenschappen

Politieke Wetenschappen

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Hoofdstuk 1 – Theorie van Hannah Arendt	
1.1 Inleiding	6
1.2 Vita Activa en de sferen waarin de mens zich begeeft	6
1.3 De moderne samenleving: een tijd van vervreemding	8
1.4 Natuur en haar inherente waarden	10
1.5 Het belang van handelen	12
1.6 De onvoorspelbaarheid en onomkeerbaarheid van het handelen vereist verantwoordelijkheid	14
Hoofdstuk 2	
2.1 Inleiding	17
2.2 Gebrek aan verantwoordelijkheid	17
2.3 Deliberatie en actief burgerschap	18
Hoofdstuk 3	
3.1 Inleiding	21
3.2 Elitarisme in Arendts werk	21
3.3 Inhoudelijk debat	22
3.4 Uitvoering en praktijk	23
Conclusie	25
Referenties	28

Inleiding

‘Infinite growth in a finite system is an impossible goal and will eventually lead to failure,’ zo stellen Daly en Farley in hun boek over de tekortkomingen van de neoklassieke economie (2004). De economie, bekeken vanuit een fysieke dimensie, overschrijdt inmiddels, volgens hen, op wereldniveau de biofysische grenzen van de planeet. In 1972 werd al in het rapport *Limits to Growth* van de club van Rome geconstateerd dat als de groei van de wereldbevolking, de industrie, de wereldproductie en de vervuiling en uitputting van natuurlijke hulpbronnen zich onveranderd zou doorzetten, de grenzen van de aarde nog voor 2100 bereikt zouden worden. Dit zou volgens het rapport leiden tot een ineenstorting van het wereldsysteem. De eindigheid van het systeem betreft enerzijds de uitputting van de *sources* (de aarde als leverancier van grondstoffen) en anderzijds de verzadiging van de *sinks* (de aarde als buffer om vervuiling op te vangen) (Jones & Jacobs, 2007).

Het zogenaamde ‘growthmania paradigma’ domineert ons begrip van de wereld, de samenleving en de economie. Groei is niet meer een middel tot bepaalde doeleinden, maar is een doel op zich zelf geworden. Naast het feit dat groei een gewoonte en een noodzakelijkheid is geworden in het huidige systeem van de westerse wereld, is er ook hoop gevestigd op de oplossingen die economische groei en technische ontwikkelingen te bieden hebben voor de huidige ecologische problemen. Deze neoklassieke visie op de economie biedt echter geen interne controlemechanismen die er voor zorgen dat de groei gelimiteerd blijft tot de fysieke (en morele) grenzen van groei (Daly, 2005). Niet alleen lijkt het economische systeem van de westerse wereld geen oplossingen te kunnen bieden voor de ontluikende ecologische crisis, het systeem ligt zelfs aan de oorsprong van deze crisis. Steeds verdergaande groei, en daarmee ongelimiteerde productie en consumptie, zouden het wondermiddel zijn van alle (economische) problemen in de moderne wereld (Whiteside, 1994; Daly, 2005).

Het oude gezegde ‘stilstand is achteruitgang’ lijkt niet alleen de economische en politieke sector te domineren, ook lijken de westerse waarden en normen bepaald door de drang naar groei en ‘vooruitgang’. Mensen hebben meer en meer het idee dat ze bepaalde luxegoederen nodig hebben en ondanks dat men meer is gaan consumeren, zijn de behoeftes van mensen niet afgenomen (De Geus, 2003: 174).

Mensen denken hun geluk te vinden in consumptie, maar vinden dit niet, waardoor het een cyclisch proces wordt, de zogenoemde cyclus van ‘desire-acquisition-use-disillusionment-renewed desire’ (Campbell, 1987 in De Geus, 2003: 174). Het moderne hedonisme in onze samenleving uit zich in mensen die zich enkel nog gaan gedragen als consumenten, waarbij ze hun eigen geluk proberen te behouden en vergroten door te dagdromen over het kopen en hebben van nieuwe spullen (De Geus, 2003: 170). Misleid door het vertrouwen dat velen hebben in de positieve gevolgen van de economische groei, lijken oplossingen voor de ecologische crisis van de moderne consumptiemaatschappij ver weg.

Een van de meest prominente politieke denkers van de 20^e eeuw, Hannah Arendt (1906-1975), heeft de vinger op de zere plek van de huidige maatschappij gelegd met haar boek *The Human Condition* (1958). We leven niet in een samenleving met een markteconomie, maar we leven in een marktsamenleving waarin de economie en het streven naar groei, het vergroten van productie en consumptie ons leven bepaalt. Mensen leven tegenwoordig, zo stelt Arendt, om deel te nemen aan het eindeloze proces van arbeiden door onze oneindige en ongelimiteerde behoefte aan consumptie. Waar de menselijke activiteiten van betekenisvol handelen in de publieke ruimte en het creëren van producten die stabiel en duurzaam zijn, op de achtergrond zijn geschoven, lijkt de mens zich in toenemende mate te ontwikkelen tot een ‘arbeidend dier’ een *animal laborans* (Arendt, 1958).

Met Arendts benadering van de wereld om haar heen vanuit de verandering van de hiërarchie in menselijke activiteiten en het onderscheid tussen de private, sociale en publieke sferen, kan Arendt als geen ander inzicht bieden in de oorsprong van de huidige consumptiecrisis. Niet alleen beschrijft Arendt de ontwikkelingen binnen de westerse maatschappij op treffende wijze, ook zou haar theorie eventueel gebruikt kunnen worden bij de zoektocht naar oplossingen. Haar ideeën lijken richting te kunnen geven aan het denken over een maatschappij waarin consumptie en economische groei niet meer bepalend zijn voor ons denken, doen en laten.

Waar economische groei, welvaart en een hoog consumptieniveau vaak geportretteerd worden als de triomf van het westen, de vooruitgang en beschaving, dringt het bij overheden, maatschappelijke organisaties, belangengroepen en burgers steeds meer door dat er duidelijke schaduwzijden verbonden zijn aan deze welvaart, die aanleiding geven tot een ecologische, en misschien zelfs ook in een morele crisis. Het zoeken naar andere manieren van leven, waarin

consumptie niet meer centraal staat en mensen weer gaan leven binnen de grenzen van de *regenerative capacity* van de aarde, is van groot belang. Ondanks dat er in de laatste jaren steeds meer is geschreven over de oorzaken, het verloop en de oplossingen voor de ecologische problematiek, blijft de theorie van Arendt vaak nog onderbelicht (op een beperkt aantal artikelen en boeken na). Arendts theorie wordt vaak afgedaan als elitair en niet direct toepasbaar in deze moderne maatschappij. De centrale vraagstelling, die in deze scriptie nader wordt onderzocht, luidt in hoeverre geeft Hannah Arendts theorie inzicht in de ecologische crisis van de moderne westerse consumptiemaatschappij en in welke mate biedt haar theorie wél een werkbare richting naar meer duurzame politieke oplossingen?

Hoofdstuk 1 – Theorie van Hannah Arendt

1.1 Inleiding

In dit hoofdstuk zal Hannah Arendts theorie besproken worden. Eerst zal de ‘Vita Activa’; besproken worden, de strikte scheiding tussen de private en publieke sfeer en de rol van de sociale sfeer hierin. Vervolgens zal Arendts visie op de moderne samenleving besproken worden en haar visie op de natuur in verhouding met cultuur. Tot slot zal ook in dit hoofdstuk het belang van het handelen, en de individuele verantwoordelijkheid die hiermee gepaard gaat, behandeld worden.

1.2 Vita Activa en de sferen waarin de mens zich begeeft

In een van Arendts meest omvattende werken, *The Human Condition*, houdt zij zich bezig met de vraag ‘*What we are doing*’ (Arendt, 1958: 5). In haar *magnum opus* zet Arendt de lijnen van haar politieke denken uiteen en maakt ze vrij snel duidelijk dat het haar niet gaat om het ontrafelen van de menselijke natuur. Haar doeleinde is om de mens en diens handelen te begrijpen vanuit de condities van het menselijk bestaan, waaraan wij onmogelijk kunnen ontsnappen: het leven zelf, geboorte en sterfelijkheid, wereldsheid, pluraliteit en de aarde zelf. Verder is haar gehele argumentatie gebaseerd op de verandering van de hiërarchie van de menselijke activiteiten.

Het actieve leven van de mens, de *vita activa*, bestaat uit drie fundamentele activiteiten: arbeiden, werken en handelen. Deze activiteiten zijn fundamenteel omdat ze verbonden zijn met de basiscondities van het menselijk bestaan (Arendt, 1958: 7). Arbeiden correspondeert met het biologische proces van het menselijk lichaam, het leven zelf. Deze activiteit komt voort uit de noodzakelijkheden van het leven en is die activiteit die de mens gemeen heeft met dieren. Door te arbeiden produceert de mens als een *animal laborans*, net als dieren, de middelen die nodig zijn om te overleven, zoals voedsel en drinken. De activiteit van het arbeiden, die duidelijk verbonden is met de noodzaak van het overleven, dwingt ons als het ware te ‘synchroniseren’ met de natuurlijke en cyclische processen om ons heen van erosie, groei en sterfte (Arendt, 1958: 118-119). De door arbeid gemaakte consumptieproducten worden meteen geconsumeerd en komen vrijwel onmiddellijk weer terug in de natuur door de cyclische beweging die inherent is aan het menselijk leven. Het enige permanente aan deze activiteit is het

proces van arbeiden zelf (Arendt, 1958: 122). Hierin onderscheidt arbeiden zich dan ook van werken.

Waar arbeiden enkel producten maakt om te consumeren, die het productieproces nauwelijks overleven, maakt de mens door te werken gebruiksvoorwerpen en duurzame producten die gedurende een bepaalde periode op de wereld blijven en ‘werelds’ zijn. De activiteit van het werken correspondeert met de ‘onnatuurlijkheid’ en wereldsheid van het menselijke bestaan, die niet gebonden is aan de levenscyclus (Arendt, 1958: 136-137). De mens, als *homo faber*, scheidt door het maken van gebruiksvoorwerpen, kunst, gebouwen en monumenten, een kunstmatige wereld, de menselijke wereld, waarin de mens zijn thuis vindt. Het werken staat los van de noodzakelijkheid van het leven en het cyclische proces wat daarmee verbonden is en daardoor is deze activiteit meer ‘vrij’ dan arbeiden. Waar echter bij het arbeiden het onderscheid tussen middelen en doelen vervaagd is en instrumentaliteit geen rol speelt, draait het bij het werken primair om middelen en de te behalen doelen. Er is hierdoor geen plaats voor een diepere betekenis van de mens en de wereld (Arendt, 1958: 155).

Deze zingeving kan wel gevonden worden in het menselijk handelen. Waar de *homo faber* vaak werkt in afzondering van anderen om het idee van zijn producten te ontwikkelen, is het handelen juist die activiteit die zich openbaar en direct tussen mensen afspeelt, die geen betrekking heeft op dingen of materie, zo stelt Arendt. De activiteit is verbonden met de menselijke conditie van pluraliteit. Enerzijds betreft de pluraliteit gelijkheid, want als mensen niet gelijk waren, konden ze elkaar niet konden verstaan, anderzijds betreft het verscheidenheid, want als mensen niet verschillend waren, had men het gesproken woord niet nodig gehad om uiting te geven aan wat men wil en wie men is (Arendt, 1958: 175).

De consequentie van de pluraliteit van de mens, is dat de mens zich door handelen, en voornamelijk door te spreken, moet uitdrukken *wie* men is. Handelen is sterk verbonden met de geboorte, het nieuwe begin. De mens is in staat iets nieuws te scheppen, te beginnen door initiatief te tonen en daarmee een verhaal te laten ontstaan. De onthulling van *wie* wij zijn wordt enkel duidelijk, volgens Arendt, door wat wij zeggen en hoe wij handelen, in plaats van door te definiëren *wat* de mens is en wat de mens bezit (Arendt, 1958: 179). Handelen is uniek in zijn vrijheid, omdat het enerzijds niet gebonden is aan de noodzakelijkheden van het leven en anderzijds niet beperkt is door de technische benodigdheden van de productie van gebruiksvoorwerpen. De vrijheid van de mens betekent niet geregeerd te worden, maar ook niet

te regeren, omdat men in beide situaties niet gelijk zou zijn aan de ander (Arendt, 1958: 32). Gegeven de pluraliteit is de publieke ruimte van het handelen, waarin individualisme centraal staat, de plaats waarin men kan laten zien wie men écht is en hoe uniek men eigenlijk is (Arendt, 1958: 41).

Naast de beschrijving van de *vita activa* en het onderscheid daarin tussen arbeiden, werken en handelen, maakt Arendt een strikte scheiding tussen de private en publieke sfeer. Sinds het ontstaan van de Griekse polis is er een strikte scheiding tussen de private sfeer van het huishouden en de publieke sfeer van de politiek en mogen belangen van de verschillende sferen elkaar niet kruisen (Arendt, 1958: 28). Het handelen van de mens kan alleen plaatsvinden in de publieke sfeer waarin men zich onthult en zich laat zien aan anderen. Dit leven in de publieke ruimte is van groot belang voor Arendt. Iemand die alleen leeft in de private wereld, zoals in de oudheid een slaaf deed, is geen volledig mens (Arendt, 1958: 38). Een leven zonder spraak en handelen is ‘dood’ voor de rest van de wereld en is geen echt menselijk leven, omdat mensen alleen door te handelen hun unieke persoonlijke identiteit kunnen laten zien aan de menselijke wereld (Arendt, 1958: 176). Daden worden alleen relevant wanneer deze vergezeld worden door het gesproken woord (Arendt, 1958: 179).

Arbeiden en werken zouden enkel moeten plaatsvinden in de private sfeer. Door de opkomst van de sociale sfeer is de scheiding tussen de private en de publieke sfeer vervaagd en heeft de sociale sfeer als het ware de private en publieke sfeer opgeslokt. Economische belangen, die voorheen enkel ter sprake kwamen in de sfeer van het huishouden, worden hierdoor belangen van de samenleving en politiek gemaakt. Met een vooruitziende blik ziet Arendt in 1958 al dat de ‘politiek’ niet meer gaat over algemene en publieke belangen, maar steeds meer gedreven zal worden door economische en sociale belangen.

1.3 De moderne samenleving: een tijd van vervreemding

Ondanks dat Arendt stelt dat de drie activiteiten gelijkwaardig noodzakelijk en fundamenteel zijn voor het menselijke leven, is het duidelijk dat ze een hiërarchische ordening van deze activiteiten voor ogen heeft. Het handelen heeft duidelijk de hoogste plek in de orde van de *vita activa* van Arendt, gevolgd door werken en tot slot arbeiden. Handelen is de activiteit die het leven van de mens onderscheidt van zowel dat van dieren als van goden (Arendt, 1958: 22). In zowel haar werk *The Human Condition* (1958) als in ‘The Crisis in Culture’ in *Between Past and Future*

(1961a) beschrijft Arendt de ontwikkelingen van de moderne maatschappij waardoor de hiërarchie van menselijke activiteit is veranderd. Waar in de tijd van de Griekse polis handelen nog van het hoogste belang was, gevolgd door werken en arbeiden, is in de moderne tijd deze rangorde totaal omgekeerd.

Twee belangrijke ontwikkelingen liggen aan de basis van deze grote verandering in de moderne tijd: enerzijds vervreemding van de wereld en anderzijds vervreemding van de aarde. De mens is vervreemd geraakt van de wereld door de ontbinding van de publieke sfeer waar politiek en handelen centraal staan en door de opvulling van die ruimte door de sociale sfeer van de massasamenleving, waarin bureaucratieën, gedreven door economische prikkels, de ‘politieke’ besluiten nemen (Arendt, 1961a: 206-207). We leven in een consumptiemaatschappij of anders gezegd, zo stelt Arendt, we leven in een maatschappij van arbeiders. De mens leeft niet meer om een stabiele en duurzame leefomgeving te creëren, zoals de *homo faber* idealiter zou willen en we leven ook niet meer om betekenis te geven aan de wereld om ons heen, onszelf tot uitdrukking te brengen en nieuwe verhalen te starten zoals de mens als *zoon politikon*.

Arendt spreekt over de ‘*victory of the animal laborans*, waar de mens enkel nog leeft om deel te nemen aan het eindeloze proces van arbeiden door onze eindeloze behoefte aan consumptie. We ‘verslinden’ als het ware onze spullen om deze onmiddellijk weer te vervangen door nieuwere en betere spullen (Arendt, 1958: 136). Arendt beschrijft overtuigend het proces waarin de mens enkel nog een onderdeel van de consumptiemachine is. Waar de automatisering ons zou moeten bevrijden van de noodzakelijkheden van het arbeiden, beweegt zij ons er juist toe eindeloos te produceren en te werken zonder einddoel (Arendt, 1958: 4).

Eindeloze consumptie en daarmee eindeloze productie en arbeiden hebben zich ontwikkeld tot een inherente waarde van het huidige systeem, waardoor er geen tijd of ruimte meer is voor het creëren van meer duurzame producten of het nemen van besluiten buiten de noodzakelijkheden van het leven in een openbare ruimte, vrij van economische belangen. Doordat de economische belangen en het consumptiesysteem meer en meer de publieke ruimte hebben overgenomen, krijgen mensen steeds meer het idee te worden beoordeeld, niet om *wie* zij zijn, maar om *wat* zij bezitten. Treffend beschrijft Arendt dat ‘*the endlessness of the laboring process is guaranteed by the ever-recurrent needs of consumption*’. Het ultieme doel van het menselijk activiteit in de moderne westerse wereld is er opgericht groeiende rijkdom, overvloed en geluk voor het grootste aantal te verwezenlijken (Arendt, 1958: 135; De Geus, 2003: 157-175)

Naast dat de mens vervreemd is geraakt van de wereld, is hij ook vervreemd geraakt van de aarde. Dit proces verwijst naar de technische en wetenschappelijke ontwikkeling en de zoektocht van de mens om aan de aarde te ontsnappen. De mens zoekt een weg om te ontsnappen aan de condities waar men voorheen altijd aan gebonden was; namelijk het aardse leven. Mensen verkennen de ruimte, proberen leven te creëren in laboratoria en superieure individuen te creëren door levensduur en levensfunctie te veranderen (Arendt, 1958: 2). De vraag of we ons wel zo ver moeten ontwikkelen is geen wetenschappelijke vraag, zo stelt Arendt, het is voornamelijk een politieke vraag. De wetenschap lijkt zo ver te ontwikkelen dat het mogelijk wordt onszelf te vernietigen, en de hele wereld om ons heen. Met de vraag die Arendt aan het begin van *The Human Condition* stelt: ‘What are we doing?’, lijkt het alsof zij de mens een spiegel wil voorhouden en mensen wil laten nadenken over de vraag of dit de juiste manier is waarop we de moderne wereld willen voortzetten. De moderne wereld, zoals Arendt deze voor zich ziet, is een uitkomst van uiterst verontrustende processen.

De moderne wereld is de wereld van de massasamenleving, van de sociale sfeer en incorporatie van economische en ‘privébelangen’ in de publieke sfeer, de overwinning van de mens als *animal laborans*, de bureaucratie en conformisme. De bijna onvermijdelijke uitkomst van deze processen is een samenleving die onverantwoordelijk omgaat met de natuur en de wereld, een samenleving van verspilling en een samenleving waarin de mens op een wijze leeft die ten koste gaat van de natuur. (Arendt, 2003: 262; Smith, 2005) Voordat er gekeken wordt voor oplossingen, is het belangrijk Arendts visie op de natuur en de relatie tussen mens en natuur nader te analyseren.

1.4 Natuur en haar inherente waarden

Hannah Arendt lijkt in eerste instantie de mens en natuur diametraal tegenover elkaar te plaatsen door te stellen dat het menselijke bestaan ‘onnatuurlijk’ is. De natuur manifesteert zich in het menselijk leven door het circulaire karakter van het arbeiden, door geboorte en sterfte en laat zich zien in de wereld door de dreiging van vergankelijkheid (Arendt, 1958: 98). Zoals we al zagen, onderscheidt de mens zich van de natuur door te werken en een *artificial world* te creëren. Op deze manier creëert de mens zijn eigen woonplek en beschermt hij zich tegen de natuur. De menselijke conditie van *worldliness* lijkt derhalve lijnrecht tegenover de natuurlijke omgeving te staan (Arendt, 1958: 100, 148).

Zo dichtoem blijkt Arendts theorie echter niet te zijn en er wordt ruimte gelaten voor een benadering waarin de natuur een intrinsieke waarde heeft en niet enkel “geïstrumentaliseerd” wordt. Producten, verkregen door *werken*, zo stelt Arendt, hebben een grote impact op individuele en maatschappelijke identiteit en cultuur (Arendt, 1961a). Wereldlijke producten stellen de mens door hun duurzame en stabiele karakter in staat de biologische cyclus van groei en achteruitgang deels te weerstaan. Ideeën van schoonheid, functionaliteit, stabiliteit en duurzaamheid zijn inherent aan de wereldlijke producten en worden ook gestimuleerd en ontwikkeld door middel van de producten (Arendt, 1958: 94, 126).

In Arendts visie op cultuur staat natuur dan ook niet rechtstreeks tegenover cultuur. Cultuur ontstaat onder andere uit het behouden, het cultiveren en het ‘zorgen voor’. Het verwijst naar de relatie van de mens met de natuur, waarin de mens met respect om moet gaan met de natuur omdat deze plaats biedt voor de menselijke woonplaats. Vooral in de tijd van de Romeinen staat cultuur in een sterke relatie met natuur. Cultuur werd grotendeels bepaald door de (agrarische) omgang van de mensen met de natuur. De manier waarop de mens omgaat met de aarde, op zo’n manier dat deze niet ‘opraakt’ en daarmee een blijvende plaats kan bieden aan de mens, bepaalt hoe wij nu nog steeds onze definitie van cultuur vaststellen (Arendt, 1961a, 208-209).

Verder zou men kunnen stellen dat vanuit Arendts perspectief de natuur niet alleen als instrument tot het menselijk bestaan geldt, maar zelfs een intrinsieke, onafhankelijke waarde bezit op basis van de wereldlijke kwaliteiten die er inherent aan zijn, te weten: stabiliteit, bestendigheid, schoonheid en duurzaamheid (Arendt, 1961a: 213; Arendt, 1958: 126). Het is essentieel, zo stelt Arendt, inherente waarde toe te kennen aan bepaalde zaken. Het belang hiervan, afgeleid uit Grieks gedachtegoed, is gegrond in de veronderstelling dat als alles bekeken wordt vanuit de utiliteit, elk voorwerp, elke gedachte, waarde of geloof enkel gerechtvaardigd is, als het een doel dient (Arendt, 1961a: 210-212). Als we dit doen, zal alles uiteindelijk enkel dienen als middel tot iets anders en kunnen we iets nooit écht waarderen. Juist als men cultuur en natuur zou willen behouden is het noodzakelijk er een blijvende en inherente waarde aan te geven, omdat zij anders zullen vergaan in het proces van middelen en doelen (Whiteside, 1998: 33).

Tegenwoordig draait de maatschappij echter niet meer om de cultuur en de stabiliteit, schoonheid of duurzaamheid die hiermee samenhangen, maar gaat het enkel nog om de productie

en het snelle verloop van producten. De sociale sfeer laat de mens achter met een onbevredigend en *worldless* bestaan (Arendt, 1958: 118). Een groot probleem van deze moderne tijd is dat mensen inderdaad voorbij gaan aan de intrinsieke waarde van de natuur en deze enkel instrumenteel gebruiken. Vanuit de ontwikkeling van de wetenschap, waarbij de nadruk niet ligt op het einddoel, maar vooral op het proces, is men de geschiedenis meer en meer gaan benaderen als een proces en een ontwikkeling (Arendt, 1958: 297). Ook de natuur wordt in de moderne tijd steeds meer gezien als een proces, waarbij de natuur enkel nog zijn betekenis en waarde ontleent aan de functie in de neoklassieke gedachte van sociale vooruitgang en steeds verdergaande groei.

De natuur is in deze visie een oneindige bron van *resources* die de mens eruit kan halen voor het eindeloze proces van productie en consumptie. De mens wordt hierin voorgesteld als ‘meester van de natuur’ die de natuur kan overheersen en de processen in toom zou kunnen houden (Arendt, 1958: 144). Deze processen zijn niet te voorspellen en we zijn inmiddels op een punt zijn aangeland waar we de natuur totaal kunnen verwoesten en processen in gang zetten die onomkeerbaar zijn. Deze gedachte is, dankzij de impopulariteit van de boodschap, maar lastig te verspreiden (Arendt, 1993; Smith, 2005: 59). Ondanks dat Arendt in haar geschriften zich niet specifiek richt op milieuproblemen en de hedendaagse problematiek van duurzaamheid, erkent ze wel de gevolgen die onze moderne wereld heeft voor het milieu. Zo stelt zij vast dat door de eindeloze en groeiende behoeftes van de massasamenleving er onhoudbare situaties ontstaan in het verkeer en op het vlak van de vervuiling van de lucht en het water (Arendt, 1970: 84).

1.5 Het belang van het handelen

Enerzijds is er derhalve een proces van vervreemding van de wereld, waarbij de ruimte van politiek handelen wordt opgeslokt door de massasamenleving, waar economische belangen besluiten bepalen en de mens enkel nog een *animal laborans* is. Anderzijds is er het proces van vervreemding van de aarde waar de mens uitwegen zoekt om te ontsnappen aan wat ons bindt aan de aarde, en de mens de natuur louter nog ziet als instrument voor sociale vooruitgang en geen rekening houdt niet met de beperkingen van deze aarde. De mens is zichzelf gaan zien als ‘master of the world’ en heerser van de natuur en heeft zo ver ingegrepen in de natuur dat men tegenwoordig geconfronteerd wordt met onomkeerbare processen en tal van onverwachte consequenties van het menselijk handelen. Toch is de huidige problematiek niet het gevolg van te veel handelen van de mens en Arendts boodschap is dan ook geen pleidooi om *niet* te

handelen uit angst voor de consequenties, maar eerder een krachtige aansporing om wél te handelen in een publieke ruimte waarin de mens zowel tot overeenstemming kan komen over de intrinsieke waarde van het milieu en de natuur als de relatie tussen handelingen en verantwoordelijkheid voor de gevolgen weer zichtbaar kan maken.

De publieke ruimte, de *space of appearance* is essentieel om Arendts begrip van politiek, identiteit en burgerschap te begrijpen. Deze ruimte is niet beperkt tot de Griekse polis (die als metafoor dient), maar duidt op de openbare plaats waar men als vrije en gelijke burgers samenkomt om te handelen: te spreken, delibereren en meningen uit te wisselen (Arendt, 1958: 198). Deze plek kan altijd en overal ontstaan waar mensen bij elkaar komen, maar deze ruimte is tegelijkertijd ook fragiel en ontstaat alleen als mensen daadwerkelijk bijeenkomen, open staan voor andere perspectieven en eigen (economische) belangen achterwege proberen te laten (Arendt, 1958: 199). Tegenwoordig komt men nog wel bij elkaar, maar ontstaat er geen ware ‘space of appearance’, omdat men niet open staat voor andere perspectieven en enkel er naar streeft zo veel mogelijk van de eigen economische en consumptieve belangen te verwezenlijken.

Waar men debiteert, een pluraliteit van actoren samenkomt voor een gemeenschappelijk politiek doel en men komt tot een collectieve afspraak, ontstaat *power*. Deze macht ontstaat enkel door elkaar te overtuigen en heeft niets te maken met geweld of dwang. Het is hierbij belangrijk dat men communiceert om de intenties en motieven te verduidelijken en niet instrumenteel te communiceren of vanuit een bepaalde strategie. Juist op deze manier kunnen mensen zich, uit zichzelf, binden aan een gemeenschappelijk doel en zal dit doel ook veel effectiever en beter nagestreefd worden (Arendt, 1958: 200; Arendt, 1972: 143-145). Vormen van deliberatie en actief burgerschap zouden dan ook geïnstitutionaliseerd moeten worden in het systeem, zodat de politieke instituties daaraan hun legitimiteit kunnen ontleen en er daadwerkelijk besluiten kunnen worden genomen (Arendt, 1972: 140).

Juist in de publieke ruimte van discussie, deliberatie en *judgment* zou men tot overeenstemming kunnen komen over de blijvende intrinsieke waarde van milieu en natuur, omdat de natuur onze menselijke wereld constitueert en verrijkt en hierdoor inherent is aan ons menselijke bestaan. Het handelen, de onderbelichte menselijke activiteit in de huidige samenleving, zorgt er voor dat de mens zichzelf kenbaar kan maken en hangt nauw samen met de pluraliteit van de mens en het vermogen van de mens om iets nieuws te scheppen. Politiek zou altijd een overeenkomst van velen moeten zijn en niet moeten liggen in de overwegingen van

enkelen, zo stelt Arendt (Arendt, 1958: 188, 201; Arendt 1961b: 231, 242). De eigen waarde van het politieke en publieke leven wordt duidelijk doordat iedereen nieuwe perspectieven kan aandragen en vervolgens tot actie kan worden overgegaan. Een oordeel zou nooit geveld mogen worden, op basis van de overwegingen van een enkel persoon. Diens overwegingen zouden per dag kunnen verschillen en niets houdt een persoon tegen extreme standpunten in te nemen. Mening en zienswijzen worden echter stabiel en ‘objectiever’ naarmate deze afgezet worden tegen de meningen van anderen (Arendt, 1961b: 242). Mensen kunnen in een gemeenschappelijke ruimte discussiëren over verschillende zaken, elkaar overtuigen en tot overeenstemming komen. Enkel op deze manier kan men de ‘realiteit’ onder ogen zien en tot gemeenschappelijke oplossingen komen. Op deze manier is de mens ook in staat intrinsieke waarden toe te kennen aan bepaalde zaken, wanneer de validiteit en stabiliteit van deze waarden gewaarborgd is door intersubjectiviteit.

Publieke deliberatie telt de individuele meningen niet op en laat de meerderheid gelden, zoals in een representatieve democratie, maar brengt de individuele meningen bij elkaar en geeft ruimte voor overeenstemming (Arendt, 1961b: 243-244). Waar in een representatieve democratie de burger geen rekening *hoeft* te houden met anderen, omdat de meningen gewoon bij elkaar opgeteld worden, vereist deliberatie dat men openstaat voor de mening van anderen. Hierdoor komt men tot een beter inzicht in de situatie en zal men kritisch ingesteld blijven ten opzichte van de eigen standpunten en tot onderlinge overeenstemming proberen te komen (Arendt, 1961b: 242; Mansbridge et al., 2010).

Het handelen kan op deze manier het primaat van het arbeiden naar de achtergrond dringen, omdat het publieke belang weer centraal kan staan, in plaats van het private belang. Daarnaast biedt het handelen de mogelijkheid weer ‘politiek’ te bedrijven en kwalitatieve politieke besluiten te nemen waarin de ethiek van de ‘wereld’ centraal staat en we de inherente waarden, zoals duurzaamheid, stabiliteit en schoonheid in zowel cultuur als natuur kunnen waarderen.

1.6 De onvoorspelbaarheid en onomkeerbaarheid van het handelen vereist verantwoordelijkheid

Het huidige politieke systeem lijkt onvoldoende in staat complexe milieuproblemen aan te pakken. Voor Arendt was het duidelijk dat een bureaucratisch systeem niet in staat is effectieve

oplossingen te bieden. Een regering van ‘niemand’ waarbij niemand als individu verantwoordelijk is voor de uitkomsten van het systeem, berooft iedereen van politieke vrijheid en van de bevoegdheden te handelen. (Smith, 2005: 56). Veel gehoorde kritiek op Arendts werk is dat haar focus op de mogelijkheden van het menselijk handelen te optimistisch en zelfs enigszins naïef zouden zijn (Canovan, 1978; Yar, 2005). Arendt ziet veel voordelen in het handelen en deze activiteit grote waarde toeschrijft. Handelen, in daad en woord, heeft de mogelijkheid iets nieuws te beginnen, initiatief te nemen en daarmee de huidige normen of gewoontes te trotseren of te overtreffen. Op deze manier kan de mens, door te handelen, het bestaande paradigma van de neoklassieke economie doorbreken en een weg van duurzaamheid en gematigdheid inslaan.

Arendt ziet in dat de huidige manier van denken en categorieën van onderwerpen en gedachten ontoereikend zijn om nieuwe en complexe problemen aan te pakken, te begrijpen en op te lossen, en stelt dat handelen ons door de kritische aanwezigheid van anderen tot nieuwe inzichten kan brengen. Juist door te handelen is de mens in staat de automatische en voorspelbare processen te doorbreken (Arendt, 1970: 31). Toch ziet Arendt ook de ‘problemen’ die gepaard gaan met handelen, namelijk de onvoorspelbaarheid en onomkeerbaarheid er van. Doordat handelen altijd plaatsvindt in een omgeving met anderen en de omstandigheden niet vaststaan, kan handelen door kettingreacties nieuwe processen ingang zetten die niet te voorspellen zijn en soms zelfs onomkeerbaar zijn (Arendt, 1958: 190).

Door onvoorspelbare reacties in de omgeving en het ingang zetten van nieuwe processen, kan de uitkomst van een enkele handeling nooit meer af te leiden zijn van de bedoelingen van de actor en kan deze handeling grenzeloos en onomkeerbaar zijn (Arendt, 1958: 201; d’Entreves, 2008). Door deze consequenties zouden mensen uit angst voor de gevolgen, wellicht helemaal niet meer handelen. Arendt wijst echter op twee andere mogelijkheden binnen het handelen: het vergeven en het beloven, welke de actor meer grip kunnen geven op de consequenties van het handelen. Zonder te worden vergeven en als het ware ‘vrijgesteld te worden’ van de consequenties, blijft men voor eeuwig slachtoffer van deze consequenties en zal men mogelijk nooit meer durven te handelen. Daar komt bij dat zonder dat mensen zich binden aan een bepaald doel door middel van beloftes, blijft men in totale onzekerheid over de gevolgen van het handelen (Arendt, 1958: 237).

Ondanks, of misschien zelfs juist dankzij de onvoorspelbaarheid en onomkeerbaarheid van het menselijk handelen in de toekomst, dragen individuen verantwoordelijkheid voor de consequenties van het eigen handelen. Persoonlijke verantwoordelijkheid staat feitelijk gelijk aan het verrichten van politieke handelingen (Smith, 2005: 54). Het bureaucratische systeem, dat gericht is op stabiliteit, continuïteit en voorspelbaarheid, ontnemt burgers de kans te handelen en daarmee ook de mogelijkheid zich verantwoordelijk te voelen voor de consequenties.

Hoofdstuk 2 – De waarde van deliberatie

2.1 Inleiding

De in het eerste hoofdstuk geanalyseerde ideeën over individuele verantwoordelijkheid zijn niet alleen van toepassing op Arendts visie op totalitarisme, maar ook op de milieuproblematiek van de huidige consumptiemaatschappij. In dit tweede hoofdstuk zal duidelijk worden dat deliberatie oplossingen kan bieden voor de problematiek van gebrek aan verantwoordelijkheid en actief burgerschap.

2.2 Gebrek aan verantwoordelijkheid

Mensen voelen zich niet meer verantwoordelijk voor de besluiten die er genomen worden, maar ook niet voor de gevolgen van het eigen handelen, omdat zij zichzelf beschouwen als onderdeel van de massamenleving, waar een enkel persoon toch geen invloed heeft. Veel mensen hebben geen idee welke gevolgen hun individuele handelingen hebben voor het klimaat en de natuur, en de link tussen individuele verantwoordelijkheid en de massale aantasting van de aarde lijkt dan ook verloren gegaan. Dit uit zich niet alleen in de lage prijzen die wij betalen voor producten zonder dat de kosten van de milieuschade of natuurlijke hulpbronnen zijn meegerekend, maar ook in een gebrek aan inzicht dat niet alleen ‘de overheid’ of ‘het bedrijfsleven’ schuldig is aan milieuvervuiling en consumptiegerichte groei, maar de mens ook als individu, verantwoordelijk is voor het eigen gedrag. Mensen weigeren na te denken, te handelen en verantwoordelijk te zijn voor de consequenties: mensen weigeren op deze manier om mens te zijn, zo stelt Arendt nadrukkelijk (Arendt, 2003: 110).

Overheden proberen burgers, gedreven door de ernst van de milieuproblematiek, via topdown beleid te verplichten of te stimuleren duurzamer te leven, door middel van wetten of door middel van economische prikkels. Toch zal dit beleid niet de gewenste effecten hebben, aangezien het de burger nu juist het verantwoordelijkheidsgevoel voor eigen gedrag en handelen ontnemt. Als mensen zich houden aan de milieuvriendelijke wetten en kiezen voor de economisch meest gunstige en duurzame producten, heeft men het gevoel milieubewust te leven en distantieert men zich van verdere verantwoordelijkheid. Echt duurzaam en milieuvriendelijk gedrag zou vanuit de mens zélf moeten komen, door eigen verantwoordelijkheid centraal te

stellen. Juist in de publieke ruimte, waar men samen komen, zou men dat besef van individuele en collectieve milieuverantwoordelijkheid moet krijgen. Mensen kunnen hier namelijk laten zien *wie* zij zijn, in plaats van zich te definiëren in termen van *wat* ze hebben. Actief burgerschap en actieve betrokkenheid bij zowel de besluitvorming en de beleidsproblematiek zorgt er voor dat mensen de verschillende standpunten begrijpen en bewust worden voor hun individuele bijdrage aan de wereld om hen heen. Men krijgt door middel van milieuverantwoordelijkheid, in tegenstelling tot hetgeen het geval is bij politieke verplichtingen, de erkenning dat ieder individu iets nieuws kan beginnen, dissident kan zijn en een waardevol verschil kan maken.

2.3 Deliberatie en actief burgerschap

Een dergelijke visie op de politieke en publieke ruimte en de rol van het individu lijkt een wisselwerking of misschien zelfs een convergentie tussen bottom-up en top-down beleid te vereisen. De overheid zou geen verplichtingen moeten opleggen of economische prikkels moeten geven, maar zou de burgers moeten stimuleren zelfstandig te zijn, creatief na te denken, initiatief te nemen en verantwoordelijkheidsgevoel te ontwikkelen. Vanuit Arendts theorie is een top-down beleid gericht op de vorming van de burger door dwang en conformisme in ‘milieubewuste burgers’ niet effectief en ook niet te rechtvaardigen. Beleid van de overheid zou er op gericht moeten zijn de *mogelijkheden* te bieden tot deliberatie en de creatie van een openbare gedeelde ruimte waarin men de ruimte krijgt meningen te uiten, andere perspectieven aan te horen en zodoende door overtuiging tot gemeenschappelijke conclusies te komen. Tegelijkertijd moeten die burgers deze ruimte ook nemen, met initiatieven komen en binnen de ruimte van de deliberatieve vormen de kansen grijpen om de politiek te beïnvloeden en actief burgerschap voor te staan.

Waar de bureaucratische en representatieve democratieën niet in staat lijken verregaande en noodzakelijke besluiten te nemen die de milieu- en consumptieproblematiek aanpakken, slagen systemen waarbij deliberatie en actieve participatie centraal staan er wel in oplossingen te formuleren die de problemen aanpakken. In de definitie van ‘deliberatieve democratie’ van Joshua Cohen worden de Arendtiaanse karakteristieken van het politieke systeem duidelijk zichtbaar. Hij stelt dat deliberatieve democratie georganiseerd moet zijn rond het idee van politieke rechtvaardiging, wat vereist dat mensen, vrij en als gelijke burgers, kunnen discussiëren

over het publieke goed (Cohen, 1996). Bovendien is de deliberatieve democratie nooit ‘af’. Het is een voortdurend pluralistisch proces, dat door de burgers in stand gehouden dient te worden. Juist het proces van deliberatie met velen verschaft de legitimiteit van de gemaakte besluiten (Cohen, 1996).

Waar de theorie, van onder andere John Dryzek, de voordelen van deliberatie benadrukt, ondersteunt ook de empirie in de praktijk de claims die er in deze theorie gemaakt worden (Dryzek, Norgaard en Schlosberg, 2011). Deliberatie en de diepere betrokkenheid van burgers zorgen er voor dat er samenhang ontstaat tussen de verschillende perspectieven die de actoren hebben op complexe kwesties. Daarnaast kan dit leiden tot de prioritering van publieke en algemene belangen boven economische en privébelangen. Dit zorgt er zelfs voor dat mensen ook de belangen van toekomstige generaties, van mensen uit andere werelddelen en dieren meetellen in hun overwegingen. In 2009 werd op het gebied van milieuverandering het project *World Wide Views on Climate Change* opgezet, aan de vooravond van de grote klimaatconferentie in Kopenhagen. Aan het project namen ruim 4000 mensen uit 38 landen deel en de aanbevelingen, die vanuit dit project werden gedaan betreffende het aanpakken van de milieuproblematiek, gingen veel verder dan de nationale overheden op dat moment bereid waren aan te gaan (Rand en Burall, 2009).

Recente literatuur over het begrip van burgers en de attitudes van burgers ten opzichte van klimaatsverandering laat al jaren zien dat mensen zich bewust zijn van klimaatsverandering en daarover ook bezorgd zijn. In het merendeel van de gevallen leidt dit echter niet tot een verandering in gedrag. Zoals Arendt al beargumenteerde is de link tussen de gevolgen van het eigen handelen en de verantwoordelijkheid die men daar daadwerkelijk voor voelt, verdwenen in de moderne maatschappij. Mensen hebben daarnaast het idee dat wat zij doen, toch geen effect zal hebben op de toestand van de wereld. Actieve betrokkenheid van burgers kan dit probleem zeker aanpakken.

Uit meerdere studies blijkt dat juist door burgers te betrekken bij lastige problemen uit de samenleving, zoals het consumptie- en klimaatprobleem, dit kan resulteren in een duidelijke positieve impact op de houdingen én het gedrag van mensen. Enerzijds geeft het burgers vertrouwen in zichzelf en de waarde die hun mening heeft voor de wereld, anderzijds schept het legitimiteit en vergroot het daarmee de effectiviteit van de besluiten die worden genomen.

Bovendien liet dit experiment in Kopenhagen ook zien dat het mogelijk is op grote schaal publieke debatten te organiseren. Juist de combinatie van het zoeken naar een bepaalde consensus, het betwisten van elkaars standpunten, en de poging elkaar te overtuigen van standpunten, kan leiden tot ingrijpende besluiten.

Hoofdstuk 3 – Kritiek en oplossingen

3.1 Inleiding

Ondanks alle positieve effecten en gevolgen van deliberatie en Arendts zienswijze, die besproken zijn in het tweede hoofdstuk, is er ook kritiek op deze vorm van deliberatie democratie, Arendts probleemschets en institutionele voorstellen. In dit hoofdstuk zal de kritiek op Arendts theorie besproken worden en waar mogelijk weerlegd.

3.2 Elitarisme in Arendts werk

Sommigen critici noemen Arendts theorie elitair door haar focus op handelen in de publieke ruimte, aangezien dit mensen zou uitsluiten die minder bekwaam zijn in het handelen en voornamelijk het spreken. Verder zou de pluraliteit van meningen en zienswijzen het onmogelijk maken zonder dwang tot oplossingen te komen en daadkrachtige besluiten kunnen bemoeilijken. In het werk van Margaret Canovan is onder andere beschreven dat Arendts democratische kant moeilijk te verenigen valt met haar ‘elitaire kant’. Het voorbeeld van de klimaatop in Kopenhagen bewijst echter het tegendeel. Ondanks de pluraliteit van meningen kan men tot oplossingen komen. Men komt zelfs tot verdergaande oplossingen wanneer alle meningen gehoord worden. Zoals al eerder gezegd, kan dit leiden tot vergrote legitimiteit en draagkracht van de uitkomsten vanwege de betrokkenheid van velen.

Wanneer men het werk van Arendt zorgvuldig leest, zal men tot de conclusie komen dat de theorie niet elitair is. Hoewel de productie door middel van arbeiden volgens Arendt zeker beperkt en gelimiteerd dient te worden, waardeert ze de productie wel. Er is een duidelijke focus op duurzame goederen en productie door middel van werken, maar ook arbeiden vormt een onderdeel van de menselijke activiteit en is verbonden met een van de fundamentele condities van de mens zelf, namelijk het leven. Productie mag niet het doel van de samenleving gaan bepalen, maar kan wel een rol spelen binnen onze moderne samenleving. Arendt pleit er niet voor dat de mens enkel nog zou handelen. Er moet een goede balans gevonden worden tussen de verschillende basiscondities van de mens, zodat handelen en werken niet louter en alleen gebruikt worden ten dienste van het arbeiden (Arendt, 1958; Canovan, 1978).

Voor haar nadruk op de ultieme vrijheid die slechts verkregen kan worden in de publieke ruimte, heeft critici stof tot denken gegeven (Arendt, 1958: 38; Canovan, 1978).

Niet iedereen zou in staat zijn bij te dragen aan de discussievorming in de publieke ruimte door te handelen en daarmee zou Arendt deze mensen uitsluiten van het ‘echte mens zijn’. In dit geval betekent dit dat sommigen zouden worden uitgesloten van de besluitvorming rondom klimaatverandering, milieu en duurzaamheid.

Toch dient men Arendts theorie niet elitair te noemen, maar hoogstens ietwat te optimistisch. Arendt heeft groot vertrouwen in het kunnen van de mens en stelt voornamelijk dat de mens opgehouden is te handelen en na te denken. Actieve betrokkenheid bij de gemeenschappelijke besluitvorming geeft burgers niet alleen publieke vrijheid en geluk, maar geeft hen ook het politieke zelfvertrouwen en de kans om te leren handelen in de publieke ruimte. De mening van de één in de publieke ruimte is niet beter dan de mening van de ander; men dient alleen aan te leren in deze publieke ruimte hoe men moet openstaan voor de perspectieven van anderen en hoe men zelf kan laten zien wie hij of zij is (d’Entreves, 2008).

3.3 Inhoudelijk debat

Toch blijven er zekere kritiekpunten op Arendts werk gerechtvaardigd. Door Arendts strikte scheiding tussen de private en publieke ruimte en de kwesties die daarin van belang zijn, blijven er naar verhouding weinig aspecten over om te bespreken in de publieke ruimte. De publieke ruimte lijkt bijna een ‘lege ruimte’, waar enkel politiek bedreven wordt om het politiek bedrijven. Economische, sociale en administratieve kwesties dienen uit de publieke ruimte te worden gebannen, omdat deze thuis horen in de private sfeer (Arendt, 1958; Arendt, 1963). Waar de vertegenwoordigende democratie geen ruimte laat voor directe politieke ervaring of meningvorming en enkel politieke meningen registreert en optelt, geeft een Arendtiaanse visie op de politiek dit nadrukkelijk wél. Wát er echter precies besproken kan worden in de publieke ruimte, is niet volledig duidelijk (Arendt, 1979: 315; Jay, 1978: 353). Juist rondom de problematiek van duurzaamheid, klimaatsverandering en consumptiegedrag dient er een uitgebreid en diepgaand inhoudelijk debat gevoerd te worden. De milieuproblematiek definieert zich ook niet uitsluitend in termen van mens en natuur, duurzaamheid en consumptie. Deze problematiek gaat ook over sociale kwesties van verdeling en inter- en intragenerationele kwesties van ecologische schuld. Juist in Arendts publieke ruimte moet er optimale ruimte zijn om deze perspectieven te bekijken, omdat – zoals al eerder werd beschreven – mensen juist in een deliberatieve setting in staat zijn ook belangen van anderen op deze wereld en anderen in de

toekomst in acht te nemen. Op deze manier kan het complexe probleem dat in de kern gaat over ecologische en fysische problemen, die voor een groot deel worden veroorzaakt door de menselijke consumptiedrang, ook in sociale rechtvaardige termen opgelost worden.

3.4 Uitvoering en praktijk

Verder blijft de toepassing van Arendts visie op de politiek als oplossing van de milieuproblematiek lastig in uitvoering en praktijk. Waar een overheid en de burgers op lokaal, provinciaal en zelfs nationaal niveau deliberatieve vormen van besluitvorming zouden kunnen incorporeren in het systeem, is dit op internationaal niveau – waar bijvoorbeeld het klimaatprobleem het beste opgelost kan worden - een stuk ingewikkelder. Ten eerste is er een probleem met de coördinatie van deliberatieve vormen, door het ontbreken van een wereldwijde overheid. Een groter probleem is in hoeverre de uitkomsten van bijvoorbeeld deliberatieve conferenties, forums of andere vormen, afgedwongen kunnen worden op wereldwijd niveau. Hoe groter het aantal mensen, organisaties en overheden dat er bij betrokken is en hoe massaler de besluitvorming wordt, hoe moeilijker het is om de publieke ruimte open te houden voor iedereen om die noodzakelijke link tussen handelen en verantwoordelijkheid te creëren. Er zijn wel degelijk pogingen gedaan deliberatieve vormen te integreren in nationaal beleid en er worden met regelmaat forums en conferenties op wereldniveau gehouden, zoals in 2009 bij het project *World Wide Views on Climate Change*. Ook bij dit project bleek echter dat de uitkomsten niet afgedwongen konden worden op een breed, wereldwijd niveau. Ondanks veelbelovende aanbevelingen aan de klimaatop in Kopenhagen, had dit alternatieve besluitvormingsproject geen invloed op de uitkomst en classificeren velen de klimaatop als een tamelijk hopeloze mislukking.

Ondanks dat er derhalve nog wel wat haken en ogen zitten aan de invulling, uitvoering en praktijk van de publieke ruimte en deliberatie, moeten we de oplossingen zeker niet afschrijven. Indien men wenst dat actief burgerschap en deliberatie een belangrijke rol spelen in het werken aan en het zoeken naar oplossingen voor de klimaatproblematiek – en daar heeft het zeker het vermogen voor - dan dient men deliberatieve vormen te institutionaliseren op het wereldtoneel. Er dient een vergroeiing met het bestaande systeem plaats te vinden, waarbij conferenties en forums een vanzelfsprekende en duidelijke rol spelen in de internationale politiek van klimaatsverandering. Bovendien moeten de uitkomsten van deze deliberatieve processen waarbij

actieve burgers een rol spelen, leidend zijn voor het gevoerde beleid en wereldwijd ‘afgedwongen’ kunnen worden. Terwijl de politieke en filosofische wetenschappen al duidelijke, positieve conclusies hebben getrokken over legitimiteit en effectiviteit bij complexe problemen door actieve betrokkenheid van burgers en een *space of appearance* waarin men debatteert, lijkt de praktijk en de praktische invulling van dergelijke vernieuwende democratische vormen, nog ver achter te liggen.

Conclusie

Op het eerste gezicht lijkt er geen duidelijke samenhang te bestaan tussen de verschillende politiek-filosofische werken die Hannah Arendt gedurende haar leven heeft geschreven. Toch blijkt er een duidelijk thema leidend te zijn in haar werk: de waarde van het menselijk handelen, beïnvloed door de grote veranderingen die Arendt observeert in haar tijd. Dit thema is ook leidend in de beantwoording van de centrale vraag van deze scriptie: ‘In hoeverre geeft Hannah Arendts theorie inzicht in de ecologische crisis van de moderne westerse consumptiemaatschappij en in welke mate biedt haar theorie wél een werkbare richting naar meer duurzame politieke oplossingen?’

Arendt signaleert in de moderne tijd twee ontwikkelingen, die aan de basis liggen van de crisis in de huidige consumptiemaatschappij, waardoor de hiërarchie van de menselijke activiteiten is veranderd, hetgeen heeft geleid tot vervreemding van zowel de wereld als van de aarde. Waar in de Griekse oudheid de mens het handelen nog waardeerde als hoogste van de activiteiten, gevolgd door werken en arbeiden, is in de moderne tijd deze hiërarchie omgekeerd. De mens is vervreemd geraakt van de wereld: de publieke sfeer is opgeslokt door de sociale sfeer van de massamenleving en bureaucratieën. Arbeiden en consumptie zijn heden ten dage geen middelen meer om te leven, maar bepalen het doel van ons leven, waardoor mensen enkel nog in staat zijn te denken in termen van consumptie. Economische belangen bepalen de moderne politiek en mensen lijken zich hoofdzakelijk te definiëren door middel van de spullen die zij hebben, in plaats van door hun doen en laten. Daarnaast is de mens ook vervreemd geraakt van de aarde in die zin dat we nu zelfs in staat zijn onszelf en de wereld om ons heen te vernietigen. De onvermijdelijke uitkomst is een samenleving die onverantwoordelijk omgaat met de natuur en die een verspillingssamenleving is geworden, waarin de mens leeft ten koste van de natuur.

Ondanks dat Arendt niet letterlijk spreekt over de milieu- en duurzaamheidsproblematiek kunnen uit haar ideeën wel degelijk de problemen en oplossingen worden afgeleid. De mens is de natuur steeds meer gaan zien als een proces, een bron waaruit de mens oneindig kan putten om sociale vooruitgang te realiseren. De natuur wordt niet meer gewaardeerd om zijn eigen waarde, zoals duurzaamheid, schoonheid en stabiliteit. De mens is zichzelf gaan zien als overheerser van de natuur en heeft daarmee verontrustende processen in gang gezet.

Tegelijkertijd is de relatie tussen individuele handelingen en verantwoordelijkheden zoek geraakt. Door het verdwijnen van de publieke ruimte waarin men zichzelf kan laten zien, meningen van anderen kan horen en tot overeenstemming kan komen, ziet men het verband tussen het eigen handelen en de consequenties van het eigen handelen niet meer. De bureaucratie heeft van individuele mensen een ‘massa’ gemaakt, waarbij niemand zich meer verantwoordelijk voelt en initiatief toont om bepaalde problemen aan te pakken. Door handelen weer centraal te stellen in onze maatschappij ontstaat er een ruimte waarbinnen men openlijk en vrij kan delibereren over lastige politieke onderwerpen en ontstaat er een ruimte waarbinnen men de natuur intrinsiek kan waarderen. In deze publieke ruimte kan ook de link tussen handelen en verantwoordelijkheid weer worden hersteld. Juist omdat het menselijk handelen zo onvoorspelbaar is en soms onomkeerbaar is het belangrijk dat de mens inziet dat elke handeling gevolgen heeft en hier ligt dan ook de richting waarin we vernieuwende oplossingen moeten zoeken.

De overheid moet burgers niet verplichten of dwingen milieuvriendelijk te zijn, de overheid moet burgers stimuleren zelf na te denken en juist zélf verantwoordelijk te zijn voor hun gedrag. Door dwang of geweld zullen burgers zich niet verantwoordelijk voelen en zal ook de effectiviteit van maatregelen niet hoog zijn. Juist actieve betrokkenheid van burgers bij dit type besluitvorming kan er voor zorgen dat burgers zich bewust worden van hun eigen bijdrage aan de aantasting van de wereld. Op deze wijze kunnen mensen andere perspectieven beter begrijpen en blijkt men tot veel verdergaande oplossingen te komen, dan in het bestaande representatieve systeem. Dit was onder andere te zien in het project *World Wide Views on Climate Change* uit 2009, waar men door middel van deliberatie aan de vooravond van de Klimaatconferentie te Kopenhagen oplossingen voor de problematiek van de opwarming van de aarde zocht.

Ondanks deze positieve conclusies over Arendts idee van actief burgerschap en deliberatie blijft er ook kritiek bestaan op haar werk en de toepasbaarheid van haar ideeën in de praktijk. Door Arendts strikte scheiding van de private en publieke sfeer en de kwesties die er in besproken worden, lijkt haar publieke ruimte eigenlijk vrij ‘leeg’, en dreigt het gevaar dat er enkel politiek wordt bedreven om politiek te bedrijven. Juist de uiterst complexe ecologische problemen zouden zowel inhoudelijk op ecologisch gebied, maar ook op sociaal vlak en op het gebied van rechtvaardigheid bekeken moeten worden. Verder blijkt het relatief lastig

evenementen en uitkomsten van actief burgerschap en deliberatieve processen te organiseren en vervolgens af te dwingen op internationaal niveau.

Al met al kan Arendts theorie van actief burgerschap en deliberatie zeker een werkbare richting bieden voor het nadenken over oplossingen van de klimaat- en consumptieproblematiek. De theorieën en conclusies over de positieve effecten van deliberatieve vormen van besluitvorming liggen er. Over de praktijk zal echter nog terdege nagedacht moeten, waarbij het nastreven van een institutionalisering van de deliberatieve vormen binnen politieke systemen van essentieel belang is.

Referenties

- Arendt, H. (1958) *The Human Condition* (Chicago: The University of Chicago Press)
- Arendt, H. (1961a) 'The Crisis in Culture: Its Social and Its Political Significance' in *Between Past and Future*. (New York: Viking Press)
- Arendt, H. (1961b) 'Truth and politics' in *Between Past and Future* (New York: Viking Press)
- Arendt, H. (1863) *On Revolution* (New York: Viking Press)
- Arendt, H. (1970) *On Violence* (New York: Harcourt, Brace and World)
- Arendt, H. (1972) *Crises of the Republic* (New York: Harcourt Brace Jovanovich)
- Arendt, H. (1979) *The recovery of the Public world*. Eds Melvyn, A. Hill. (New York: St. Martin's Press)
- Arendt, H. (2003) *Responsibility and Judgement* (New York: Schocken)
- Canovan, M. (1978) 'The contradictions of Hannah Arendt's Political Thought' *Political Theory*, vol. 6 no. 1: 5-26.
- Cohen, J. (1996) 'Procedure and substance in deliberative democracy' in J. Bohman en W. Rehg (red.) *Essays on Reason and Politics: Deliberative Democracy* (Cambridge: The MIT Press) 95-119
- Daly, H. en J. Farley. (2004) *Ecological Economics: Principles and Applications*, (Washington)
- Daly, H. (2005) 'Economics in a full world' *Scientific American: Economics*, sept. 2005, vol. 293: 100-107
- Dryzek, J., R. Norgaard & D. Schlosberg. (2011) 'Climate Change and Society: Approaches and Responses' in J. Dryzek, R. Norgaard en D. Schlosberg (red.) *The Oxford Handbook of Climate Change and Society* (Oxford: Oxford University Press) 3-17
- d'Entreves, M.P. (2008) 'Hannah Arendt', *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* Edward N. Zalta (ed.), <<http://plato.stanford.edu/archives/fall2008/entries/arendt/>> (april, 2013)
- Geus, M. de. (2003) *The End of Over-consumption – Towards a Lifestyle of Moderation and Self-restraint*. (Utrecht: International Books)
- Jay, M. (1978) 'Hannah Arendt: Opposing Views' *Partisan Review XLV*, nr. 3
- Mansbridge, J., J. Bohman, S. Chambers, D. Estlund, A. Føllesdall, A. Fung, C. Lafont, B. Manin, J. Marti. (2010) 'The place of self-interest and the role of power in deliberative democracy' *Journal of Political Philosophy*, vol. 18.1: 64-100

Rand, N. & Burall, S. (2009) 'Understanding citizens' views of climate change' < <http://www.involve.org.uk/wp-content/uploads/2011/03/WWViewsClimateChange.pdf> > (mei, 2013)

Smith, M. (2005) 'Ecological citizenship and ethical responsibility: Arendt, Benjamin and Political Activism' *Environmental Journal Volume3*: 51-63

Whiteside, K.H. (1994) 'Hannah Arendt and Ecological Politics' *Environmental Ethics*, vol. 16: 339-358

Whiteside, K.H. (1998) 'Worldliness and Respect for Nature: an Ecological Application of Hannah Arendt's Conception of Culture' *Environmental Values*, 7.1: 25-40

Yar, M. (2005) 'Hannah Arendt' *Internet Encyclopedia of Philosophy* < <http://www.iep.utm.edu/arendt/#H8> > (april, 2013)